

**ЗЕМЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ РИНКОВИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СТОЛИПІНА**

У статті розглядаються основні проблеми формування ціни на землю у період проведення століпінської аграрної реформи.

Ключові слова: Селянський поземельний Банк; ринок землі; приватні селянські землі; дворянське землеволодіння.

В статье рассматриваются основные проблемы формирования цены на землю в период проведения столыпинской аграрной реформы. Обосновываются причины, по которым фактически такой рынок не отвечал условиям капиталистического развития. Анализируется политика российского правительства по сохранению высоких цен на помещичью землю и низких — на крестьянскую.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; рынок земли; частные крестьянские земли; дворянское землевладение.

In this article the basic problems of land prices in the post-reform period, keeping the peasant land shortage and landlordism by the Russian Government are illuminated. P. Stolypin agrarian reform, designed to create a class of wealthy farmers in the village, destroyed the old system of land tenure. Justification the reasons for which the land market is not actually formed. Peasants' Land Bank retain the high prices of landed estates and peasant land on the market were sold at reduced prices. The Russian Government's policy is to maintain the high price of land nobles, since they were the social group to which inspired the Tsarist Government. The peasant land, by contrast, sold at prices well below market.

Keywords: Peasant Land Bank; the land market; private peasant land; nobility land.

Проблема реформування економіки в Україні залишається актуальною і в наш час. Це стосується як промисловості, так і сільського господарства. Детальне вивчення специфіки реформ в історичній ретроспективі триває досі. Українські вчені за останніх півтора століття багато зробили для переосмислення історичного минулого.

Намагаючись визначити помилки та позитивні наслідки реформ, сучасні дослідники аналізують історичні процеси в реформуванні, зокрема й сільського господарства [6; 7; 9]. При цьому розглядаються як загальні тен-

денції в проведенні реформ від скасування кріпацтва 1861 р. й до сьогоднішніх трансформацій українського села [1; 5; 14; 28; 29], так і окремих їх аспектів.

Усі ці дослідження акцентують увагу на проблемах еволюції аграрних відносин у пореформений період загалом і на окремих її аспектах, зокрема формування ринку землі. Проте, розглядаючи запровадження капіталістичних відносин у приватному землеволодінні, дослідники велику увагу приділяють продажу землі через Селянський поземельний банк. Справді, ринок землі на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з діяльністю цієї установи. Селянський поземельний Банк було засновано 1882 р. з метою «сприяти селянам у придбанні у власність пропонованих для продажу земель» [26].

1906 р. Селянський поземельний банк отримав право переводити борги землевласників-позичальників Державного дворянського земельного банку (ДДЗБ) при продажу йому землі. Це сприяло тому, що в умовах революції 1905–1907 рр. мастки дворян, закладені в ДДЗБ, відійшли до Селянського поземельного банку.

В цілому ж завданням Селянського поземельного банку було сприяння аграрній реформі П. Столипіна зі створення хуторів та відрубів, допомогла тим великим землевласникам-дворянам, які хотіли продавати свою землю, зберігши при цьому вигідні ціни на неї.

Тому реальну картину формування ринкової ціни на землю, яка продавалася під час столипінської аграрної реформи, визначити неможливо. Як зазначають дослідники, діяльність Селянського поземельного банку була хронічно збитковою. Так, земельний фонд банку за 1906–1910 рр. збільшився на 5,4 млн. дес. З цього фонду було розпродано близько 1,5 млн. дес. Притримуючи скуплені в поміщиків землі, банк сприяв постійному зростанню цін на неї. Наприклад, середня ціна землі, яка купувалася банком у поміщиків, становила 1895–1905 рр. 71 руб. за десятину, а 1914 р. — 136 руб., тобто збільшилася майже вдвічі. Штучно завищені оцінки вартості поміщицької землі приводили до того, що держава мала списувати борги Селянського поземельного банку [10, с. 94].

З усіх проблем аграрної реформи в Російській імперії на початку ХХ ст. актуальним залишалося забезпечення землею селян, особливо в українських губерніях. Перехід на капіталістичні способи господарювання потребував впровадження ринкових відносин, за яких земля стає товаром, і в землеволодінні. Тобто будь-яка ділянка рано чи пізно може перейти до іншого власника і в кожній ділянці є своя ціна. Як будь-який товар, земля має споживчу та ринкову вартість. Одна з особливостей землі як товару полягає в тому, що кількість землі, яка пропонується на ринку, обмежена самою природою, тому ціна визначається в основному попитом.

Виходячи з такого визначення, мета даного дослідження полягає в тому, щоб розглянути формування ринкової вартості землі та впливу на неї різних факторів під час аграрної реформи на початку ХХ ст.

Ще внаслідок скасування кріпацтва в Російській імперії 1861 р. для селян в українських губерніях встановлювалися певні земельні норми: для трьох південноукраїнських губерній — 3–5,6 дес., на Лівобережній Україні — наділи поділялися на вищі (3–4,5 дес.) і нижчі (1–1,5 дес.) та для Правобережної України — від 4,5–9,5 дес. і вище. До того ж, якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика [3, с. 608–609]. Водночас, за даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20 605 тис. дес. орної і неорної землі, або на 476 296 дес. (1,16%) більше, ніж мільйони селянських сімей [4, с. 32].

Ринок землі почав закладатися в пореформений період. Передусім землю купували поміщики. Як зазначають дослідники, причиною було постійне зростання ринкових цін, що забезпечувало найвигідніше використання заощаджень. Поміщики в Україні купували землю не для розширення виробництва, а для утримування «зайвих» площ [14, с. 90]. За загальної малоземельності українського селянства таке нераціональне використання поміщицької землі негативно впливало на становлення ціни на землю.

З другої половини ХІХ ст. окрім дворянського існувало й селянське надільне землеволодіння. Її вільний товарний обіг після реформи 1861 р. було обмежено. З одного боку перепорою для цього була система викупу, а з іншого — поширення общинного землекористування. В цих умовах купівля-продаж землі, була, як правило, внутрішньостановою та мала вельми незначний обсяг. Лише скасування викупних платежів та курс на злам системи общинних відносин, прийняті за часів столипінської аграрної реформи, дещо розширили можливості для введення надільних земель у загальний товарообіг. Однак і після цього надільні землі селян лише в незначній частці стали предметом вільної купівлі-продажу [8, с. 253].

Запровадження указу від 9 листопада 1906 р. про право виходу селян з общини та закріплення в приватну власність частини общинної землі поклало початок формуванню ринку селянської землі. Було кілька причин, які примушували селян закріплювати за собою землю, і одна з них — намагання продати землю [2, с. 213]. Так, за телеграфними звітами губернаторів про продаж землі, закріпленої в приватну власність, від листопада 1906 р. до серпня 1908 р., маємо таку середню ціну за 1 дес.: Катеринославська губ. — 115 руб., Київська — 172 руб., Полтавська — 154 руб., Таврійська — 248 руб., Харківська — 99 руб., Херсонська — 101 руб., Чернігівська — 85 руб. [27, арк. 8–9].

Як правило, розміри наділів приватних селянських земель були невеликими — від 4,2 дес. у Катеринославській губ. до 1,5 дес. у Подільській та Київській. Через те, що ці земельні наділи були невеликими й продавали їх переважно міські мешканці, то й ціна на такі землі була заниженою. Так, згідно з наведеними телеграфними звітами, кількість осіб, які придбали закріплені ділянки, не набагато відрізняється від кількості продавців (Таблиця 1). Лише в Катеринославській, Таврійській та частково Херсонській губ. частка покупців була в 1,5 раза меншою, ніж продавців. У всіх інших губерніях ця різниця була несуттєвою.

Таблиця 1. Відомості про кількість осіб, які продали та придбали закріплені ділянки землі з листопада 1906 р. до 1 серпня 1908 р.

Губернії	Кількість домогосподарів, які продали закріплені ділянки	Кількість осіб, які придбали закріплені ділянки
Катеринославська	2516	1590
Київська	633	591
Полтавська	384	301
Таврійська	2962	1291 та 5 товариств
Харківська	797	650
Херсонська	2260	1705
Чернігівська	401	538

Ще однією причиною невеликої ціни на землю було переселення селян за часів століпінської аграрної реформи. Малоземельні селяни, закріпивши наділи, відразу продавали їх, щоб мати гроші на переселення до Сибіру. Як зазначає кореспондент газети «Слово», землі переселенців коштували дуже дешево (біля 90 руб. за 1 дес.) [25].

Так, у Херсонській губ. ринкова ціна на землю 1908 р. становила 150–175 руб. за 1 дес., а найкращі землі — навіть 200–250 руб. за 1 дес. Ціна ж на приватновласницькі селянські землі не перевищувала 50–60 руб. Серед причин такої низької вартості селянських земель можна назвати час. Селянам, які переселялися до Сибіру, потрібно було в найкоротший термін продати землю, щоб вчасно переселитися. Цим користувалися їхні односельці, які свідомо занижували ціну, мотивуючи це тим, що платять готівкою [12].

Готуючись до переселення, кожна сім'я намагалася якнайшвидше продати землю та майно. Це пояснювалося тим, що для переселенців встановлювалися жорсткі терміни, в які новосели мали виїхати спеціальним по-

тягом на нове місце. Наприклад, ті, хто хотів переселитися до Східного Сибіру та на Далекий Схід мали виїхати з 25 березня до 12 квітня. Тому ті, хто отримав дозвіл на переселення, мали в стислий термін продати майно, щоб встигнути до початку весняно-польових робіт на новому місці.

За підрахунками чернігівських земців, земля переселенців з року в рік продавалася значно дешевше від її середньої ринкової вартості. Так, якщо 1906 р. середня ринкова ціна десятини землі по губернії була 197 руб., то переселенці продали землю в середньому по 52 руб., 1907 р. середня ринкова ціна була 145 руб., а переселенської землі — по 55 руб., 1908 р. відповідно 205 руб. та 73 руб. У Новомосковському повіті Катеринославської губ. переселенці продавали землю по 60 руб. за десятину, тоді як звичайна її ціна була 200–250 руб. У Харківському, Сумському та Богодухівському пов. середня ринкова вартість десятини 1909 р. досягала 300 руб., а земля переселенців ішла по 100–125 руб. [30].

Намагалися селяни купувати землю й безпосередньо в поміщиків, оскільки так земля коштувала дешевше, ніж за допомогою Селянського поземельного банку. Але після прийняття указу від 9 листопада 1906 р. ціни на поміщицьку землю постійно зростали. Порівняно з передреволюційними роками й 1905 р., коли поміщики, налякані революційними подіями, намагалися дешевше продати землю, з виходом указу від 9 листопада 1906 р. вони навіть без допомоги Селянського банку почали підвищувати ціни на землю, усвідомлюючи земельний голод селян. Так, поміщики Єлисаветського пов. Костирько та Хатунцов продали селянам землю в середньому по 250 руб. за десятину, поміщик Херсонського повіту Аркас — по 240 руб. за десятину, в Павлоградському пов. граф Воронцов-Дашков продав по 4 дес. тим селянам, які були в нього кріпаками, й ціну визначив по 200 руб. за 1 дес., в Черкаському пов. селяни купили у поміщика землю по 213 руб. за 1 дес., а на Поділлі поміщики визначали ціну від 200 до 260 руб. за 1 дес. [15–20].

Ціни на землю щорічно піднімалися, й помісне дворянство не хотіло поступитися хоча б часткою володінь. «Ми хочемо, — виголошував Пуришкевич, — укріплення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії і наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися “мало-помалу”, повільним темпом, повільним ходом... Це робота тривала, довголітня» [4, с. 35].

Земельний голод усе-таки приводив до хоча й повільного, але зростання цін на землю. Так, якщо 1897 р. ціна десятини на Полтавщині дорівнювала в середньому 132 руб., то 1908 р. вона піднялася до 278 руб. А в окремих місцевостях, наприклад у Сквирському пов. Київської губ., ціна 1 дес.

землі 1909 р. досягла 300 р., у Черкаському — 400 руб. У середньому ціна на 1 дес. землі зросла за перше десятиліття ХХ ст. більше, ніж у 1,5 раза [30].

За декілька років від початку столипінської аграрної реформи ціни на землю в Україні підвищилися у середньому на 20–25%. У Київській губ., де селянське малоземелля було найбільшим, ціна на землю зросла з 161 руб. за десятину 1905 р. до 227 руб. — 1909 р. (тобто на 39,1%). Але для Подільської губ., де селянське малоземелля було не надто гострим, але переселення до Сибіру значно зросло, ціна навіть падала (хоча й не суттєво) — відповідно з 219 до 197 руб. за 1 дес. [11, с. 16].

Як засвідчують сучасні дослідники, з появою аграрного ринку селяни-власники стають одним з його найактивніших рушіїв. З 1863 по 1914 рр. вони уклали загалом 282 660 торгових угод, зокрема 83 868 — на продаж та 198 792 — на купівлю землі. В ході цих операцій вони продали близько 1265 тис. дес. землі й купили, відповідно, понад 2874 тис. дес., збільшивши при цьому власне землеволодіння на 1609,4 тис. дес. Щоправда, прилучення їх до активних ринково-аграрних відносин було поступовим [28, с. 77].

Отже, можна зробити висновок, що ринок землі в Україні у складі Російської імперії формувався під пильним контролем уряду. З цією метою було створено Селянський поземельний банк, завданням якого було зберегти високі ціни на поміщицьку землю. Разом з тим, земля як товар не могла отримати ринкової вартості через особливості формування капіталізму в Російській імперії. В Україні надільна селянська земля з багатьох причин продавалася за цінами, меншими за ринкову вартість. У свою чергу, поміщики, користуючись земельним голодом селян і бажанням зберегти власні маєтки, свідомо підвищували ціни на власні землі. Тож формування об'єктивної ринкової ціни на землю під час аграрної реформи було неможливим.

1. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдучький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред. П. І. Гайдучького. — К. : ІАЕ, 2005. — 424 с.

2. Дубровский С. М. Столыпина земельная реформа / Дубровский С. М. — М. : Изд-во Акад. наук, 1963. — 599 с.

3. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — 696 с.

4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.

5. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / Третяк Л. М., Прядка Т. М., Колганова І. Г. — К. : Аграрна наука, 2002. — 280 с.
6. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 1. — 2006. — 620 с.
7. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 2006. — 666 с.
8. Ковальченко І. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII — начала XX века. Опыт количественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. М. Милов. — М. : Наука, 1974. — 413 с.
9. Панченко П. П. Аграрна історія України: підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Знання, КОО, 2000. — 342 с.
10. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / Погребинский А. П. — М. : Финансы, 1968. — 167 с.
11. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. — Б. м. : Пролетар, 1931. — 127 с.
12. Почаевские известия. — 1908. — 3 июня.
13. Почаевские известия. — 1908. — 11 октября.
14. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // УІЖ. — 2000. — № 5. — С. 88–97.
15. Рада. — 1906. — 23 вересня.
16. Рада. — 1906. — 5 жовтня.
17. Рада. — 1906. — 18 жовтня.
18. Рада. — 1906. — 20 жовтня.
19. Рада. — 1906. — 17 листопада.
20. Рада. — 1906. — 19 листопада.
21. Сільське господарство України — від минулого до сьогодні : у 4-х т. // М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. — К. : Аграрна наука, 2005. — Т. 1. — 278 с.
22. Сільське господарство України — від минулого до сьогодні : у 4-х т. // М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. — К. : Аграрна наука, 2005. — Т. 2. — 280 с.
23. Сільське господарство України — від минулого до сьогодні : у 4-х т. // М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. — К. : Аграрна наука, 2005. — Т. 3. — 356 с.
24. Сільське господарство України — від минулого до сьогодні : у 4-х т. // М. В. Зубець, В. І. Власов, І. М. Годунов та ін. — К. : Аграрна наука, 2005. — Т. 4. — 472 с.
25. Слово (Київ). — 1909. — 1 марта.
26. Устав Крестьянского поземельного Банка // Свод Законов Российской империи. — Т. XI. — Ч. II. — СПб. : Деятель : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/reprint/books/250/830.html#img831>
27. Центральний державний історичний архів України в місті Києві. (Далі — ЦДАК України), ф. 442, оп. 707, од. зб. 371, арк. 8–9.
28. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX — початку XX ст. / В. М. Шевченко // УІЖ. — 2010. — № 2. — С. 75–85.
29. Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні / О. Шульга // Форум історичних наук. Вісник КНТЕУ. — 2010. — № 4. — С. 123–134.
30. Якименко Н. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1913 гг.) : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.02 «Всеобщая история» / Якименко Н. А. — К., 1977. — 30 с.